

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ/ПОРУШЕННЯ ПРАВОСЛАВНИМ СВЯЩЕНСТВОМ ВІРНОСТІ ПАСТИРСЬКОМУ СЛУЖІННЮ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ (УСРР, 1930-ті рр.)**

Досліджується проблема зречення духовного сану представниками кліру всіх православних конфесій у контексті повсякденного життя українського суспільства 1930-х рр. Розглядаються особливості збереження/порушення вірності пастирському служінню за умов комуністичної модернізації соціуму радянської України в міжвоєнний період.

Роки першої п'ятирічки (1928–1933 рр.) стали періодом масового закриття храмів в українському селі. Поштовхом до початку кампанії можна вважати доповідь Й.Сталіна 3 грудня 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), де він назвав послаблення антирелігійної роботи прорахунком у діяльності партії. Очевидно, намагаючись негайно його виправити, 28 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком»¹. Цією постановою, окрім іншого, визначався відповідний перелік територій, де «суспільно небезпечним особам» заборонялося селитися. До таких були віднесені: Молдавська АСРР, усі прикордонні округи УСРР і їхні центри, Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська й Вінницька округи та їхні центри. НКВС УСРР «за порозумінням» із ДПУ УСРР і НКЮ УСРР доручалося видати спеціальну інструкцію із застосування постанови². Невдовзі такий документ – «Про реєстрацію соціально-небезпечних осіб» – було підготовлено³. Його чинність у повсякденній практиці відразу відчували всі представники духівництва, котрі в попереднє десятиліття зазнавали арештів та висилались адміністративним порядком. Того ж 1928 р. у реєстраційних картках служителів культу з'явилися п.17 «Відмітка про зречення сану та служіння церкві (для зазначення дати зречення та в якому часописі оголошено про нього)» і п.18 «№ реєстраційної картки зреченця»⁴. Ця встановлена 1928 р. форма реєстраційної картки священнослужителів, за винятком долученого пізніше під п.15 питання «Чи був під судом?» (пункти 17 і 18 отримали номери 18 і 19 відповідно), зберігала чинність до кінця 1930-х рр.

Оскільки можливостей позбавити священників місць служіння через закриття храмів у масштабі всієї радянської України на законних підставах було вкрай мало, місцеві ради протягом першої половини 1930-х рр. удавалися до відвертого

* Євсєєва Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.

** Дослідження, присвячене періоду 1920-х рр., див.: Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.93–103.

¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.630.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1175. – Арк.3.

перманентного силового тиску на громади і священнослужителів та до блюзнірства у культових спорудах. У повсякденній практиці це виглядало так:

«23 листопада 1929 р. у с. Ново-Юріївці Новобузького району (на Миколаївщині – Т.Є.) місцева організація безвірників за сприяння представників сільрад силоміць захопила і розгромила церкву. Трактором стягнули на землю баню, все внутрішнє оздоблення розбили. [...] 19 січня 1930 р. за активною участю сільради захоплено церкву в Ново-Петрівцях, причому захоплення супроводжувалося таким розгромом богослужбового начиння: розбили іконостас, престол, усі ікони, усе це винесли в церковну огорожу, облили гасом і спалили. Потому запросили музик і в церкві відкрилося гуляння. Затим у Новоодеському районі закрили всі церкви, крім однієї, синодальної орієнтації»⁵.

У середині 1930 р. в одному з сіл Шепетівської округи, намагаючись якнайшвидше закрити місцевий храм, уповноважений райвиконкому Мазуренко декілька разів викликав до сільради священика Войтю та пропонував йому зректися сану, але той відмовлявся.

«Після цього правління церковної ради подало заяву до сільради про переобрання правління церковної громади. Новообране правління відмовилося від виконання своїх обов'язків і віддало ключі та майно церкви представникам влади. Піп Войтя покликав на допомогу прихожан, спочатку прийшли 200 жінок, а потім з'їхалися з різних сіл 1500 селян»⁶.

Того ж 1930 р. у с. Дрозди на Білоцерківщині порушувалося питання про закриття церкви на загальних зборах, проте

«400 голосами проти 23 ухвалили не закривати її. Тим часом під час розкуркулення уповноважений від райвиконкому приступив до ліквідації церкви. З дозволу уповноваженого один із селян одягнувся у ризу і надворі “благословив начинаніє”. Після цього група комсомольців і активістів приступила до самої ліквідації майна, під час якої деякі речі були привласнені окремими громадянами, а решту знищено. Під час цієї роботи на дверях церкви стояв голова сільради з револьвером у руках. На другий день уповноважений РВК зробив розпорядження провести обшук у священика та забрати у нього свиню. Виконавці цього розпорядження забрали у священика свиню, хрест, кадильницю й інші речі, і по дорозі до сільради, на очах віруючих, піднімали свині хвіст і били її хрестом»⁷.

Описані способи «закриття» сільських храмів досить часто супроводжувалися втручанням представників місцевої влади в перебіг богослужіння та

⁵ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р-118. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.55–56 (цит. за: *Тригуб О.* Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв, 2009. – С.282–283).

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3095. – Арк.9.

⁷ Там само. – Арк.10–11.

вимогами до кліру тут таки, під час служби, публічно зректися сану. Як, наприклад, у випадку, що трапився у с. Касперівка Новоодеського району, описаному в листі голови Миколаївського єпархіального управління УПАСЦ (оновленці) єпископа Рафаїла (Прозоровського) від 4 лютого 1930 р. до Миколаївського окрадмінвідділу НКВС⁸. Закриваючи храм, місцева влада намагалася одночасно будь-що виселити з церковного будинку родину священнослужителя, після чого позбавити її навіть приватного помешкання⁹. Духівництво було у відчаї і, як констатував ще в 1928 р. архієпископ Костянтин (Малюшкевич) на шпальтах видання УАПЦ «Церква і життя»: «Наші часи збільшили зріченство, воно стало явищем масовим»¹⁰. Так, маємо певну офіційну інформацію по Україні про службовців культу православних конфесій (старослов'янської, синодальної, автокефальної, соборно-єпископської), які «зняли сан» на 1929 р., – їх 360 осіб¹¹. Інший документ за той же період констатує: «Облік парафій та службовців культурів України по „д“ на 1/XI – 29 року. Зняло сан: єпископів – 1; священників – 561; дияконів – 139; псаломників – 144»¹². Хоча інформація уривчаста і неповна, зокрема, неможливо точно сказати, ідеться тільки про священство українських парафій, чи тут враховане православне духівництво з інших районів СРСР, що знайшло прихисток у радянській Україні після заслань та концтаборів, масштаби катастрофи, яка стала повсякденною реальністю для духівництва, усе одно вражають.

Сувора дійсність змушувала шукати вихід. Так, священник соборно-єпископської церкви Євфим'єв у листі до архієпископа луганського Августина (Вербицького) писав:

«Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору в двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священником, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: “Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід – йти духівництву на радянську службу”»¹³.

Щоб отримати дозвіл влаштуватися на державну службу, відповідно до рішення Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 р., слід було зняти з себе сан. Порядок зречення подавався у п.28 положення НКВС УСРР «Про порядок організації, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами

⁸ ДАМО. – Ф.Р.118. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.56 (цит. за: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви... – С.283).

⁹ Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. – К., 1994. – С.132.

¹⁰ Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.1: Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. О.Зінкевич, О.Воронин. – Торонто; Балтимор, 1987. – С.384.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1628. – Арк.73.

¹² Там само. – Арк.76–77.

¹³ Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону): Дис. ... канд. юрид. наук. – Луганськ, 2001. – С.159–160.

складу релігійних громад і служників культу» від 29 грудня 1929 р. Зокрема, зазначалося:

«Служники культу, що вирішили відмовитися від релігійної діяльності, повинні подавати про це заяви до відповідного райадмінвідділку або окрадмінвідділу. У своїй заяві про зречення від сану та виконання обов'язків служника релігійного культу – служник культу повинен подати такі відомості: 1) прізвище, ім'я та по-батькові; 2) рік народження; 3) в яких релігійних громадах служив та які обов'язки там виконував; 4) з яких причин відмовляється від виконання обов'язків служника культу; 5) чи має будь-яку власність, чи користується на даний час землею; 6) освіта; 7) в якому часописі (назва газети, № і дата) вміщено замітку про відмовлення від служіння в молитбудинку; 8) заняття в сучасний момент та місце домівки; 9) підпис»¹⁴.

Таким чином, комуністична влада не давала духовництву жодної можливості «розчинитися» у суспільстві, перейшовши до інших суспільних верств, чи уникнути ганебного публічного зречення шляхом виходу за штат. Тож поряд із потоком повідомлень про закриття храмів із 1930 р. (і до 1936 р.) шпальти місцевих газет зарясніли заявами загнаних у глухий кут кліриків про зречення сану та віри.

Як відомо, цькування духовництва через пресу супроводжувалося на місцях не лише незаконним закриттям храмів і позбавленням священицьких родин будь-яких помешкань, але й різноманітним податковим тиском та грошовими поборами на державні позики й кампанії. Ось як описував своє становище роменський ієрей О.Пашенко в листі до архієпископа УАПЦ Нестора (Шараївського), що потрапив до цілком таємного щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР №51/113 за 16–22 грудня 1928 р.:

«Пишу Вам про той шлях, що став переді мною. Цими днями думаю зовсім зректися сану, оскільки жити через моральну та матеріальну скруту – неможливо. Віддав з великим зусиллям 200 руб. «самообкладання» й знову цими днями чекає та ж сама історія, тільки більшого розміру, і це окрім державних податків і позбавлення права голосу. Загалом, наше життя складається з усіх боків так, що жити неможливо. Страждання наші нікому не потрібні, а особливо в цей час матеріалізму, коли ніхто нікого нічим не здивує»¹⁵.

Отже, проблема збереження/порушення вірності пастирському служінню для православного кліру і у цей період не втратила своєї актуальності. Подібно до «релігійного непу» 1920-х рр., зречення сану й у 1930-х рр. не відкривало перед колишніми священиками жодних перспектив прийнятної соціальної адаптації у комуністичному соціумі. Навпаки, радянська держава свідомо руками держслужбовців та суспільства робила все можливе, щоби духовництво залишалося чужорідним елементом у новостворюваній соціальній структурі. До подібних висновків спонукає, наприклад, цікавий документ – звернення до

¹⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2005. – №1/2 (24/25). – С.69–70.

¹⁵ Там само. – С.220.

відділу культів ВУЦВК завідувача інспекції культів адміністративного відділу Сумської міськради (квітень 1932 р.). Повідомляючи найвищу в радянській Україні інстанцію про те, що до інспекції культів міськради віднедавна дуже часто звертаються колишні церковнослужителі із запитами, чому господарники ніде не беруть їх на роботу, хоча вони й відмовилися від сану та хочуть зайнятися загальнокорисною працею, радянський функціонер зазначав: «[...] це впливає на інших службовців культу, що коливаються і хочуть зняти з себе сан. Що в таких випадках треба вживати, прохаю пояснити»¹⁶. Замість офіційної письмової відповіді з інструкцією просто на документі читаємо резолюцію червоним олівцем: «Пояснення дано особисто інспектору»¹⁷.

Отримати досить достовірне уявлення про зміст цих «пояснень» можна читаючи листи кліриків. Так, священник І.Сокологорський, звертаючись 2 червня 1928 р. до адміністративно-міліцейського відділу Срібнянського райвиконкому, просив

«зняти з обліку службовця культу і надати загальногромадянські права, а саме право виборчого голосу й приєднати мене до складу членів Калюжинської земгромади. А позаяк я не мав і не маю нічого власного – ні будинку, ні землі, то я прохаю закріпити за мною цей общественний будинок з городом при ньому, в якому я живу і в сучасний момент. Сім'я моя складається з п'яти душ: я, дружина моя і 3 хлопця – Михайло 19 років, Микола 16 років – учиться в Гурбинській семирічній школі, Грицько 12 років – учиться в Калюжинській школі. Моє матеріальне становище в сучасний момент дуже тяжке й примушує мене прохати РВК: не знайшов би він можливим надати мені будь-яку посаду»¹⁸.

2 лютого 1930 р. інший прохач, І.Вергельський, подав до адміністративного відділу Прилуцького окрвиконкому клопотання про скасування рішення щодо його виселення з с. Васьківці Срібнянського району як колишнього священника:

«У перших числах лютого 1930 р. організація КНС с. Васьківці Срібнянського р-ну за участю комсомолу винесла постанову про те, щоб виселити за межі разом із куркулями й мене, як куркуля та колишнього попа. Постанова ця являється для мене крайне обідною. По-перше, я куркулем себе не рахую, позаяк від мене земля не відбиралась, а, відходячи від батька в 1919 р. на окремий двір, я по розділу з братом одержав 8 дес. 12 сот. землі різних угідь, котрою і користувався по 1929 р.; у 1929 р. 2 дес. 25 сот. передав Васьковецькій громаді, залишивши за собою на 5 душ сім'ї 5 дес. 87 сот. Найманою працею не користувався ніколи, а також не мав і зараз не маю ніяких підприємств, котрі б давали прибуток, крім хліборобства. Службовцем культу попав випадково, не мавши ніякої на те освіти, крім початкової школи, а будучи вихованим батьками релігійними до фанатизму; в 1920 р. став дяком у с. Васьківці й по проханню релігійної громади того ж села у вересні 1927 р. став попом. Прослуживши рік попом, я побачив і

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.177. – Арк.172.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-5446. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.214; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Зб. док. і мат. – Чернігів, 2010. – С.330–331.

упевнився, що релігія та церква, а також її службовці являються визискувачами темного люду, а тому в 1928 р. [...] відмовився від виконання попівських обов'язків назавжди, а в цьому році зовсім порвав зв'язок з релігією й церквою, що свідчить допис мій в газеті «Правда Прилуччини» від 25 січня 1930 р. Що торкається до виплати державних податків, я виплачував дотерміново, хлібні лишки теж здавав дотерміново, Третью держпозики індустріалізації купив на 5 руб., посівматеріал очистив і суспілив, членом кооперації був до 1928 р., а коли став попом, то вибув, але ж син мій (член двору) і на сьогоднішній день состоїть членом кооперації, крім того, я ніколи не стояв на перешкоді заходів радвлдаи. Пояснивши свою біографію, прошу окрадмінвідділ розглянути моє прохання і постанову організації КНС с. Васківці про висилку мене за межі не ствердити, а вернути на пересудження й дати мені дозвіл бути лічно на пересудженні, де я матиму можливість покаятися лічно перед громадою в своїй помилці й просить громаду прийняти мене до колгоспу»¹⁹.

Починаючи від 1929 р. сільське духівництво було обкладене нарівні з селянами повним сільгосподатком на будь-який клаптик землі, що використовувався під господарство, а в період Голодомору, коли священство вже втратило землю, садибу, город, домашнє господарство та реманент, ремісничі інструменти – оподаткування велося «м'ясом, маслом, яйцями, живністю, дичиною, грошовими стягненнями: сільськогосподарський податок, на індустріалізацію, облігації держпозик, на придбання реманенту, тракторизацію, самооподаткування та ін. За невиконання зобов'язань у визначений термін, який нерідко обмежувався годинами, описувалося майно, людей виселяли з помешкань, засуджували, відправляли на заслання»²⁰. До перелічених «стимулів» змусити клір «добровільно» зректися священства в роки Голодомору додалася ще й паспортизація, запроваджена аби перешкодити українським селянам залишити охоплені голодом села. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів», було затверджено положення про паспорти²¹. 31 грудня 1932 р. постанову про паспортизацію ухвалили ВУЦВК та РНК УСРР²². Союзний законодавчий акт визначав:

«Із метою поліпшення обліку населення міст, робітничих селищ і новобудов та розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних із виробництвом і роботою у закладах та школах, і не зайнятих суспільно-корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також із метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших анти-

¹⁹ ДАЧО. – Ф.Р-5446. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.38–38 зв.; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині... – С.335–336.

²⁰ *Поспеловский Д.В.* Тоталитаризм и вероисповедание. – Москва, 2003. – С.363; *Его же.* Русская православная церковь в XX в. – Москва, 1995. – С.159; *Киридон А.М.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. – Тернопіль, 2005. – С.244–250.

²¹ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1932. – №84. – Арт.516.

²² Збірник законів та розпоряджень уряду України. – 1933. – №1. – Арт.5.

суспільних елементів, Центральний виконавчий комітет та РНК СРСР постановили: [...] 2. Запровадити єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Союзу РСР протягом 1933 р., охопивши у першу чергу населення Москви, Ленінграда, Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостока й Одеси»²³.

У розвиток цієї ініціативи 5 січня 1933 р. з'явився наказ ОДПУ «Про чекістські заходи з проведення паспортної системи»²⁴, який засвідчив тісний зв'язок паспортизації з репресіями проти т.зв. «антирадянських елементів» (до їх складу зараховувалося і священство). 14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР було затверджено інструкцію про видачу паспортів, в якій йшлося: «Затвердити інструкцію про видачу громадянам Союзу РСР паспортів у Москві, Ленінграді та Харкові, у 100-кілометровій смузі навколо Москви й Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова»²⁵. Ст.19 документа визначала:

«Особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-кілометрової смуги навколо Москви та Ленінграда і 50-кілометрової смуги навколо Харкова, [...] не дозволяється жити у цих містах і залюднених пунктах. Таким особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати – коли їм відмовили видати паспорт – протягом десяти днів»²⁶.

Перелік осіб, яким заборонялося мешкати в паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним II розділом згаданої інструкції та відповідним додатком із грифом «Для службового користування», що також не підлягав оголошенню. До переліку «позбавленців», визначених конституцією 1929 р. та інструкцією ЦВК СРСР від 30 жовтня 1930 р., у II розділі зарахували і «духівництво, служителів культів усіх віросповідань, для яких це заняття є професією, та ченців»²⁷.

Прописці не підлягали особи, що не мали на час паспортизації в Москві, Ленінграді та Харкові й відповідних зонах навколо цих міст житлової площі. Виняток зі згаданого переліку становили «позбавленці», які перебували на утриманні членів своїх родин; особи, «не зайняті суспільно-корисною працею», якщо вони народилися у місцевостях, що підлягали паспортизації, і служителі релігійних культів, котрі виконували функції з обслуговування діючих храмів. Цей перелік було уточнено в 1934 і 1936 рр., він мав чинність до 1940 р.²⁸ Але священників могли паспортизувати за умови зречення сану. У радянській Україні цим опікувався референт у справах культів центрального адміністративного управління НКВС Ф.Кузнецов. Колишнім священикам видавали довідки про зречення для отримання громадянського паспорта, але продовжували тримати на спеціальному обліку²⁹. Так, ще у грудні 1930 р. центральне адміністративне управління

²³ Збірник законів та розпоряджень уряду України. – 1933. – №1. – Арт.5.

²⁴ Голод 1932–1933 років в Україні... – С.631.

²⁵ Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. – 1933. – №3. – Арт.2.

²⁶ Там само.

²⁷ Голод 1932–1933 років в Україні... – С.632.

²⁸ Там само.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1963. – Арк.1.

НКВС УСРР, відповідаючи на запит управління міліції Чечельницького району (Вінниччина), «чи можна зняти з обліку по відділу культів тих служників культу, що оголосили про своє зречення від сану в пресі, але до відділу культів офіційно з заявою про видачу їм довідки про зняття з обліку не з'являлись»³⁰, пояснювало, що «службовцям культу, які зреклися сану, треба видавати довідки про зречення для одержання громадського паспорту»³¹.

За таких обставин частина православного кліру та віруючих, що не погодилися з декларацією митрополита Сергія (Страгородського) від 29 липня 1927 р. й не побажали визнати Радянський Союз своєю «громадянською Батьківщиною, радощі та успіхи якої – наші радощі та успіхи, а невдачі – наші невдачі»³² й «залишаючись православними, пам'ятати свій обов'язок бути громадянами Союзу “не тільки зі страху, але й по совісті”, як учив апостол (Рим. 13, 5)»³³, відкрито перейшли в опозицію не лише до керівництва офіційно зареєстрованої РПЦ. Вони об'єдналися в Істинно-православну церкву (ІПЦ, «катакомбна церква»). Її послідовники практично бойкотували паспортизацію³⁴. Багато архієреїв ІПЦ, які проводили таємні богослужіння, відмовлялися самі й благословляли віруючих «радянські паспорти» не брати, оскільки під час оформлення документів виявлялися «колишні», що підлягали репресіям. Водночас відмова від паспорта трактувалася як заперечення «печатки антихриста» й оголошення себе негромадянином СРСР³⁵. Так у «катакомбах» виник рух безпаспортників. Через певний час факт відсутності основного радянського документа держава почала використовувати як підставу для репресування духівництва та віруючих. Це називалося порушенням паспортного режиму і в міжвоєнний період загрожувало арештом та ув'язненням до тюрми і концтаборів, а після Другої світової війни й до падіння радянської влади – десятками років (та навіть пожиттєвим) перебуванням у таборах або на примусовому «лікуванні» у відповідних психіатричних клініках³⁶.

Що ж стосується власне причин зречення сану, то тут слід зауважити, що обґрунтування їх у листах до редакцій газет та до різних органів влади у 1930-х рр. уже несло на собі чіткі відбитки поточних політичних кампаній. Тобто того, що А.Безансон пізніше назвав «заміною дійсності псевдодійсністю», маючи на увазі вживання виробленої владою «нової мови», «де слова набувають значень, відмінних від загальноприйнятих. Її стиль та особливий словник надають їй значення богослужбової мови: вона позначає трансцендентність соціалізму. Вона подає сигнал про всемогутність партії. Уживання цієї мови народом – очевидна ознака його поневолення»³⁷.

³⁰ Там само. – Арк.13.

³¹ Там само. – Арк.1.

³² Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти: Сб. док. в 2 ч.: 1917–1934. – Москва, 1994. – С.270.

³³ Там же.

³⁴ Шумило С. В катакомбах: Православное подполье в СССР: Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР. – Луцк, 2011. – С.61.

³⁵ История Русской православной церкви: От восстановления патриаршества до наших дней. – Т.1: 1917–1970. – Санкт-Петербург, 1997. – С.535.

³⁶ Шумило С. В катакомбах: Православное подполье... – С.112–113; История Русской православной церкви... – С.560–561.

³⁷ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фран. Т.Марусик. – К., 2007. – С.46–47.

Так, аргументи, пов'язані з голодом чи насильством стосовно самих кліриків і членів їхніх родин із боку представників місцевого партійного та радянського активу, як причини зречення сану, принаймні у відомих документах, котрі нині зберігаються у фондах офіційних партійних та радянських установ, а також у текстах заяв і автобіографій, які надсилалися духівництвом до преси, відсутні. Навіть попри те, що короткі заяви та стислі автобіографії однієї й тієї ж особи до НКВС, РВК чи ВУЦВК і газет не ідентичні, вони дещо відрізняються за змістом. Крім того, у зверненнях до вищого керівництва конфесій панотці не вагалися називати речі своїми іменами. Так, у доповідній записці на ім'я екзарха України Костянтина (Дьякова) священники Вознесенської і Дмитрівської церков с. Стецьківка Білопільського району З.Федоровський та І.Заїка, детально описавши повсякденне життя власних родин та своє пастирське служіння, відверто констатували:

«Не маючи квартир, сплачуючи непосильні та незаконні держподатки, заборона здійснювати обряди з молитвою у свята, позбавлення віруючих громадян (задоволення – Т.Є.) релігійних потреб, ходіння з сапками в поле на буряки для незвичної та незручної для нас праці (при тому безкоштовної), не враховуючи того, скільки ми там переносимо насмішок, знущання та приниження і, зрештою, заборона бити у дзвони і провадити служби, усе це не що інше, ми вважаємо, як непрямий на нас тиск і переслідування, гоніння на церкву та релігію»³⁸.

Типовими, на відміну від аргументації зречень у 1920-х рр., стали формули «бажання працювати на користь радвлади, трудящих, перетворення старого життя на нове». Досить рідкісними є й відкриті визнання кліриками справжніх причин зречення, як це зробив у листі до газети «Червоний край» дяк О.Громик із с. Вернянка Липовецького району:

«Коли я зрікся дякувати в 1925 р., то мені в 1926 р. надають виборчі права й вибирають мене уповноваженим із землевлаштування по с. Вернянка. Провівши землевлаштування у 1926 р., і був як гарний громадський робітник, але не знаю з якої причини знов позбавляють мене виборчих прав. Коли довідався, за що мене позбавили, то виявилось, що причина була мого дяківства. І так я до цього часу не маю виборчих прав. Коли я живу в соціалістичній країні, то я бачу, що релігія є ворог як соціалізму, так і народу, то кидаю й зрікаюсь дяківського сану назавжди (лютий 1930 р.)»³⁹.

Священик Я. Чаговцев у заяві до НКВС від 19 вересня 1929 р. писав: «Це необхідно для моїх дітей, що перебувають на службі й з огляду на чистку, що передбачається»⁴⁰.

Назагал, ми можемо спостерігати наступне: А) «Бажання» зречення бути непричетним: до діяльності «контрреволюційних», «націоналістичних», «клерикальних» чи просто «антирадянських» зовнішніх та внутрішніх сил. Прикладом

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.184. – Арк.75.

³⁹ Там само. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1963. – Арк.73.

⁴⁰ Там само. – Спр.1646. – Арк.6.

можуть слугувати витяги з відповідних листів (березень 1930 р.) священика с. Кудлаїв Вороновицького району П.Ратушняка до Вінницького округового інспектора культів та газети «Войовничий безвірник». У першому випадку говорилося:

«Я пробув на посаді священика 8 років і 10 місяців у старослов'янській орієнтації і ніяких насильств з боку радвлади як над релігією, так і віруючими не бачив та сам не відчував. Але ж тепер бачу, що релігією (та ще її адепти) користуються як знаряддям закордонні церковники в інтересах ворогів трудящого люду, а тому я не бажаю зіставатись в їхнім таборі і зрікаюсь сану». У листі до газети «Войовничий безвірник» священик наголошував: «У відповідь на посягання папи і К^о, котра під машкарою захисників релігії захищає інтереси ворогів трудящих та зазіхає на здобутки нашої революції, я зрікаюсь сану священика і стаю в ряди борців проти ріжного роду мракобісів»⁴¹.

Також промовистим у даному сенсі є лист священика УАПЦ з с. Кардашівка Вороновицького району М.Васильківського до вінницького інспектора у справах культів від 8 лютого 1930 р.:

«Зрікся попівства [...] надалі перебувати серед нетрудового елементу є злочин у той час, коли моя освіта і знання можуть бути корисними для якоїсь потрібної загальногромадянської роботи. Потім переконався, що релігія і її службовці стоять на перешкоді і з'являються тормозом на шляху соціалізму. Нарешті ознайомився з преси з контрреволюційною ролею УАПЦ в зв'язку з викриттям органами ДПУ «Спілки визволення України», я вирішив зректись попівства. Попом перебував з 1913 до 1929 року»⁴².

Б) «Переконання» в тому, що «релігія є знаряддям темряви і контрреволюції»; «церква й релігія стоять на перешкоді будування соціалізму»; «релігія є зброя темряви і неуцтва»; «місце церкви повинна зайняти радянська школа»; «церква відживає останні часи і надалі залишатись не хочу»; «це є релігійний дурман, котрий затемняє темні маси населення, тепер я бажаю зріктися цього дурману»; «побачивши, що релігія як владі, так і мені стоїть на перешкоді, то я зрікаюсь дяківського сану назавжди»; «церква та її службовці з'являються головними ворогами радвлади в здобуванні соціалізму в нашій країні»; «усвідомлення того, що заходи, які переводить радвлада, мають за мету покращення суспільного ладу й відповідають потребам мас, і що релігія стоїть на перешкоді» тощо.

В) Просто «бажання принести посильну користь радянській країні»; «увійти до великої сім'ї будівників безкласового суспільства»; «стати чесним трудящим»; «прийняти участь у більш корисній для суспільства справі – колективізації, і взагалі перебудови старого життя на нове по плану СРСР» тощо.

Наведемо кілька прикладів. У заяві протоієрея Г.Смоличева від 20 січня 1930 р. говорилося:

⁴¹ Там само. – Арк.20–21.

⁴² Там само. – Арк.83.

«Я, протоієрей Смоличев Герасим Пилипович, колишній викладач Чернігівської семінарії, кандидат богослів'я, прослужив 45 років по духовному і міністерства народної освіти відомствам, прийшов до переконання, що вся моя діяльність була спрямована на шкоду народів. Близьке знайомство зі священнослужителями всіх видів та відтінків переконало мене в тому, що вони переслідують шкідливе діло затемнення мас і інтереси шкурного паразитичного характеру. Прикриваючись словом божим, проводять свою контрреволюційну діяльність на шкоду трудящим масам. Я переконався, що місце церкви повинна зайняти радянська школа. Тому пориваю назавжди з релігійним культом, зрікаюся сану і закликаю усіх мудрих (в оригіналі “благоразумных” – Т.Є.) і чесних служителів культу наслідувати мій приклад»⁴³.

Архієпископ УАПЦ Йосип (Оксіюк) 27 листопада 1930 р. подав до відділу культів НКВС заяву такого змісту:

«Із половини 1922 р. до цього часу я працював в Українській православної церкві, виконуючи в ній обов'язки єпископа. Процес СВУ виявив, що серед провідного складу в УАПЦ були люди, які намагалися своє перебування в церкві й саму церкву використовувати на політичну боротьбу проти радвлади. Тепер мені стало відомо, що ці люди утворили й довкола моєї особи та імені, всупереч моїй волі та переконанням, атмосферу політичної непевності й ворожих до радвлади настроїв. Я не хочу й не можу ні на хвилину припустити, щоб я надалі перебував у цій атмосфері, і щоб моє ім'я та перебування в церкві антирадянські елементи могли використовувати в своїх політичних цілях. Тому подаю до відому відділу культів НКВС, що з цього 27 листопада я припиняю всяке виконання культових обов'язків, знімаю сан єпископа УАПЦ й виходжу зі складу її членів. Прошу зняти мене з обліку службовців культу й видати мені про це довідку»⁴⁴.

Ще кілька типових заяв. Єпископ Української автокефальної православної церкви Марко (Грушевський), зрікаючись сану (1931 р.), заявив:

«Я був [...] за одного з фундаторів і активних діячів цієї церкви протягом 10-ти років. Я зазначаю, що УАПЦ [...] зорганізована тоді, коли радянська влада ушент розбила українську контрреволюцію. Це наперед визначило дальшу антирадянську діяльність УАПЦ, що була тільки однією з форм контрреволюційної діяльності в умовах радвлади. Склад керівників УАПЦ і її духовництва цілком відповідає завданню УАПЦ – боротьбі з радвладою під прикриттям церкви. Велика частина так званих священнодіячів УАПЦ складалася з антирадянських, політичних елементів. До організації парафіян УАПЦ на периферії взяли елементи націоналістичні, контрреволюційні. Все наведене вище остаточно переконало мене, що так звана УАПЦ була і є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі

⁴³ ДАЧО. – Ф.Р-67. – Оп.1. – Спр.473. – Арк.216; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині... – С.334.

⁴⁴ Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20–30-і рр. XX ст.): Джерела з історії. – Запоріжжя, 2008. – С.141–142.

з радвладою та соціалістичною революцією. Разом з тим, я переконався, що релігія взагалі перешкоджає культурному зростанню людности, що вона є знаряддям темряви й контрреволюції. Я зрікаюсь свого сану єпископа й священнодіяла й пориваю назавжди з релігією, щоб стати громадянином СРСР»⁴⁵.

У 1934 р. ієрарх УАПЦ Костянтин (Малюшкевич) писав:

«Я, колишній єпископ української церкви, знявся з обліку службовця культу і вийшов зі складу діячів церкви. Спонукало мене до цього те, що українська церква, як це визнала вона й сама, своєю антирадянською діяльністю перетворилася на організацію контрреволюційну. Націоналізм і шовінізм її – це те, що характеризувало її життя. Не бажаючи надалі підтримувати ці настрої серед громадян УСРР і розуміючи, що продовження моєї церковної діяльності було б продовженням роботи шкідливої для трудящого люду УСРР, я цілком свідомо й рішуче розірвав з церковною діяльністю»⁴⁶.

«Щоб не затуманювати далі трудящих казками про неіснуючого бога та різних святих, зрікаюся сану священника. Кол. священник Ю.Волкун»⁴⁷. «Зрікаюся свого сану, щоб принести посильну користь радянській країні. Г.Колежинський» (1935 р.)⁴⁸. «Визнаючи релігію за одну з основ буржуазного ладу, спрямовану на експлуатацію та обман трудящих мас, заявляю про свою відмову від звання й діяльності служника релігійного культу і про свій рішучий намір взятися до суспільно-корисної праці. Бувший протоієрей П.П'ясецький» (13 січня 1935 р.)⁴⁹. «Не бажаючи надалі одурманювати трудящу людність, заявляю, що я покидаю попівство і зрікаюсь релігії назавжди. Я переконався, що релігія є зброя темряви і неучтва, а провідники релігії – злочинці перед трудящим людством. Колишній піп Ф.Волинський» (13 січня 1935 р.)⁵⁰. «Я, священник с.Залужжя, Теплицького району, Павло Кордон, зрозумів, що церква й релігія стоять на перешкоді будівництва соціалізму, затьмарюючи трудящу людність. Тільки соціалістична наука веде людність до кращого, світлого життя. А тому я назавжди пориваю всякі зв'язки з церквою і релігією» (13 січня 1935 р.)⁵¹.

«Викреслюю себе із списку служників релігійного культу. Прошу трудящих прийняти мене в свою велику сім'ю будівників безкласового суспільства, де нема місця ніяким забобонам, в тому числі й релігійним. Найдокостенко Прокіп Семенович» (11 вересня 1935 р.)⁵². «Тільки праця робить людину щасливою. Хочу стати чесним трудящим, не хочу більше дурити маси населення казками

⁴⁵ Київська пролетарська правда, 1931 р. (фотоколлаж фрагментів з газети «Більшовицька правда», де протоієрей Г.Огійчук (майбутній митрополит УАПЦ соборноправної в США) підклеював у 1931–1935 рр. вирізки з газет про «зречення служників культу релігії»; цит. за: Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання». – Чикаго, 2002. – С.214).

⁴⁶ Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... – С.214; З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – №1/2 (26/27). – С.318–319.

⁴⁷ Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... – С.214.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

про бога. Пориваю з релігією назавжди»⁵³. «Покинув парафію й церкву, зрікаюсь свого сану, хочу вступити в сім'ю трудящих, щоб хоч на старості працювати на користь своєї країни. Кодоколович Леонтій Онисимович»⁵⁴.

Утім, порвавши зі служінням, як і в 1920-х рр., колишні клірики не завжди могли знайти своє місце у суспільстві. Матеріальна скрута, що практично завжди супроводжувалася відсутністю власного житла, змушувала вчорашніх зреченців знову повертатися до церковної праці. Цей процес тривав принаймні до масового закриття храмів і перетворення їх на зерносховища в роки Голодомору. Кожен такий випадок розглядався керівництвом церков та ухвалювалося відповідне рішення. На даний момент наявна інформація про такі випадки в УПЦ. Так, наприклад, на засіданні ВПЦР 26 грудня 1930 р. присутні розглянули заяву на ім'я ВУЦТОК⁵⁵, подану 25 вересня 1930 р. священником І.Петровським, про

«приєднання його до складу священнодіячів УПЦ. До заяви прикладена копія його відмовлення від служіння регентом в релігійному культі. Ухвалили: приєднати його до складу священнодіячів УПЦ в сані священника, вважаючи на те, що Іларіон Петровський не зрікався ні церкви, ні віри, ні священства, приєднати його до складу священнодіячів (у сані священника) УПЦ і видати про це посвідчення»⁵⁶.

А на засіданні з організаційної діяльності УПЦ 30 грудня 1930 р. ВУЦР ухвалила:

«Про всіх повернених до церковної праці зреченців єпархіальні ради повинні надсилати формальні від кожного зреченця ухвали його повернення й прийняття, щоби ВУЦР, розглянувши й затвердивши, могла завести справу на поверненого, чи додати до заведеної персональної справи»⁵⁷.

Далі, харківський пленум ВУЦР 19–21 листопада 1931 р., заслухавши доповідь митрополита Івана (Павловського), одним із пунктів якої була проблема повернення зреченців до пастирського служіння, ухвалив:

«На ім'я ВУЦТОКу надійшли прохання зреченців про повернення їх до церковної праці. [...] ВУЦР, кого знайшла достойним церковного прощення, повернула до складу священнодіячів УПЦ. ВУЦР думає і цього дотримується, що самій церкві треба показати свою попереджаючу любов до тих, хто кається, це їм полегшить знайти себе. Треба, щоби відступники віри й сану знали, що

⁵³ Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... – С.214.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ВУЦТОК – Всеукраїнський церковний тимчасовий організаційний комітет, створений у червні 1930 р. (після саморозпуску УАПЦ на січневому III Надзвичайному всеукраїнському православному соборі) для вироблення окремих ідеологічних положень, проведення єпархіальних зборів, об'єднання парафій УПЦ та скликання Всеукраїнського собору з організації УПЦ на чолі з митрополитом І.Павловським.

⁵⁶ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... – С.150.

⁵⁷ Там само. – С.152.

церква ними боліє, жде їх просвітлення й щирого каяття, за них молитися (навіть доцільно було б вставити в екстенію⁵⁸ відповідне прохання). Ніякої злоби у нас до них не повинно бути. Тільки наше уболівання ними, наша співчутлива любов до них не дасть їм навіки завмерти духом й родить у них надію на прощення й бажання повернутись до церкви. Особливо зреченці повинні знати (й так повинно бути), що ними боліють єпископи, як архіпастирі, що мають перед Богом обов'язок – усіх до істини привести. Ніхто з членів церкви перед зреченцем не повинен бути гордим, зарозумілим своєї правоти й чистоти. “Мені Бог показав, каже ап. Петро, щоби нікого невірним або нечистим чоловіком не звав” (Діяння 10, 28). Слава Богу, були повернення до церкви, але й разом з тим і сумуємо, бо за цей час (за 1930–1931 рр. – Т.Є.) були й нові зречення, хоч і проходили вони в більшості спокійно, просто відходили від священнослужіння й праці в церкві, відходили не тільки священики, а відійшов від церковної праці і єпископ В.Дахівський⁵⁹.

За цією доповіддю пленум ухвалив: «Дбати про те, аби збільшувались кадри священнодіячів УПЦ чи то через висвяту достойних, морально гідних кандидатів на священнослужіння, чи то через надання праці священнодіячам, що зараз з різних причин не працюють»⁶⁰.

Але навіть за наявності згоди від вищого управління конфесій повернутися до пастирського служіння зреченцям було непросто: представники відповідних місцевих радянських органів не квапилися брати їх повторно на облік. Так, наприклад, 16 вересня 1932 р. служитель культу з с. Вишняки С.Краєвий (конфесійна належність у документі не вказана) скаржився до секретаріату Президії ВУЦВК на відмову Хорольського РВК узяти його на облік та видати реєстраційну картку. Референт у справах культів Г.Катунін терпляче «повідомив, що служника культу С.Краєвого, коли він подає заяву до РВКу про бажання після зречення від сану знов бути служником культу, треба його зареєструвати, видавши йому на руки реєстраційну картку, а копію залишити у себе»⁶¹.

Чим закінчилася ця справа, як і десятки їй подібних, невідомо. Адже попри всі зусилля православних конфесій, уже 1932 р. в радянській Україні з'явилися цілі райони, де не було «жодної релігійної організації, жодного служителя культу», – Іванівський, Мангуський (Першотравневий)⁶². На середину – другу половину 1930-х рр. зреченці й ті представники духовництва, які офіційно не зреклися священства, але вийшли зі штату у зв'язку з важким матеріальним становищем, не були заарештовані чи вислані адміністративним порядком, не загинули в роки Голодомору й не були розстріляні під час репресій 1937–1938 рр., працювали в різних галузях народного господарства (або залишалися безробітними). Для прикладу, священик А.Маняко «1935 р. у зв'язку

⁵⁸ Сктенія – молитва, що складається з прохань різного змісту, виголошуваних священиком або дияконом, кожне з яких супроводжується приспівом, що його виконує хор чи присутні віруючі (див.: Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Л., 2001. – С.51).

⁵⁹ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... – С.161–162.

⁶⁰ Там само. – С.172.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.218. – Арк.43.

⁶² Чефранов О. Безвірники України на будівництво соціалізму // Безвірник. – 1932. – №19/20. – С.10; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5309. – Арк.6.

з ліквідацією церкви⁶³ переїхав на Донбас, улаштувався рахівником, потім у м. Красний Луч – на шахту “на нижчу посаду”, поступово висунувся до старшого бухгалтера⁶⁴; священник С.Басовол 1937 р. керував ветеринарним музеєм у Києві⁶⁵; протоіерей К.Бутвиненко в листопаді 1937 р. працював на залізничній станції експедитором, потім на станції Київ в установі Дортрек вагівником⁶⁶; протоіерей Х.Говядовський після 1930 р. працював бухгалтером артілі «Взутпобутремонт»; архієпископ Костянтин (Малюшкевич) улаштувався бухгалтером «мотофлоту Горкомхоза», підробляв палітурником⁶⁷ тощо.

Траплялося досить багато випадків, коли представники духовництва, «офіційно» знявши сан, потай продовжували виконувати пастирські обов'язки, адже благодать священства, згідно з церковним правом, має характер незгладимості. Одним із таких кліриків був, зокрема, ієрей Лебідь із Вінницької області. Його, як колишнього священника, прийняли до колгоспу. Проте він у власному помешканні задовольняв потреби віруючих. Дяк А.Лопато відмовився від своєї колишньої діяльності після закриття церкви у с. Бутівка Городнянського району на Чернігівщині, однак продовжував виконувати обов'язки дяка у селі під час похоронів, панахид⁶⁸.

У роки Другої світової війни, коли внаслідок більш-менш лояльного ставлення до православ'я з боку окупаційної влади почали відкриватися храми, багато зреченців знову повернулися до церковного служіння.

⁶³ У 1935 р. А.Маняко служив священником церкви с. Барахти Васильківського району Київської області.

⁶⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.6. – Спр.68879 ФП. – Арк.11.

⁶⁵ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – №1/2 (26/27). – С.311.

⁶⁶ Там само. – С.313.

⁶⁷ Там само. – С.319.

⁶⁸ Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – С.57.

The present article is dedicated to the recantation of order by the clergy of all Christian denomination within the scope of everyday life of Ukrainian society in 1930th. The canonical foundations of institution of clergy as well as the features of keeping loyalty to pastoral ministry under the conditions of communist modernization of Ukrainian society in interbellum period were investigated.

